

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.029>

O‘ZBEK TILIDA ETNOGRAFIK LEMLARNI SISTEM TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI

Xabibullayeva Gavxarxon Nosirjon qizi

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası

PhD, o‘qituvchi

gavharnodirbek1991@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi etnografik lemlarni sistem (tizimli) yondashuv asosida o‘rganishning nazariy masalalari tahlil qilinadi. Etnografik lemlar milliy madaniyat, urf-odat va marosimlar bilan bog‘liq leksik birliklar sifatida tilning etnolingvistik va lingvomadaniy qatlamini tashkil etadi. Tadqiqotda etnografik lemlarni mikromaydonga birlashtirish, ularning semantik tuzilishini aniqlash hamda ichki tizimiy munosabatlarini ochib berish masalalari yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida etnografik leksikani o‘rganishning shakllanish bosqichlari va zamonaviy ilmiy yo‘nalishlari haqida ham ilmiy mulohazalar bildiriladi. Maqola etnografik lemlarni sistem tahlil qilish orqali ularning til tizimidagi o‘rni va funksional xususiyatlarini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: etnografizm, sistem yondashuv, etnografik leksika, mikromaydon, semantik tahlil, lingvokulturologiya, etnolingvistika, urf-odat leksikasi, marosim terminlari, o‘zbek tilshunosligi.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE SYSTEMATIC STUDY OF ETHNOGRAPHISMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract: This article examines the theoretical foundations of a systematic approach to the study of ethnographisms in the Uzbek language. Ethnographisms are lexical units reflecting national culture, customs, and ritual traditions, forming an important ethnolinguistic and linguocultural layer of the language. The study focuses on grouping ethnographisms into microfields, identifying their semantic structure, and revealing internal systemic relations. It also discusses the stages of development and modern trends in the study of ethnographic vocabulary in Uzbek linguistics. The article aims to provide a deeper understanding of the functional and systemic features of ethnographisms within the language system through a structured analytical approach.

Keywords: ethnographism, systemic approach, ethnographic vocabulary, microfield, semantic analysis, linguoculturology, ethnolinguistics, ritual vocabulary, terminology of customs, Uzbek linguistics.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СИСТЕМНОГО ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОГРАФИЗМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы системного подхода к изучению этнографизмов в узбекском языке. Этнографизмы представляют собой лексические единицы, отражающие национальную культуру, обычаи и обрядовую систему, и формируют этнолингвистический и лингвокультурный слой языка. В работе анализируются вопросы объединения этнографизмов в микрополя, выявления их семантической структуры и внутренних системных связей. Также освещаются этапы становления и современные направления исследования этнографической лексики в узбекском языкознании. Статья направлена на углублённое изучение места и функциональных особенностей этнографизмов в системе языка посредством системного анализа.

Ключевые слова: этнографизм, системный подход, этнографическая лексика, микрополе, семантический анализ, лингвокультурология, этнолингвистика, обрядовая лексика, терминология обычаев, узбекское языкознание.

Kirish.

Ma'lumki, o'zbeklar jahondagi eng qadimiy madaniy an'analarga ega bo'lgan xalqlardan biridir. Xalqimiz tomonidan asrlar mobaynida yaratilib, sayqal berilgan moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalarining ildizlari juda olis zamonlarga borib taqaladi. Badiiy salohiyati g'oyat yuksakligi tufayli, juda qadim zamonlardan oq xalq og'zaki badiiy ijodiyotining bebaho namunalari yaratgan xalqimiz nafaqat O'rta Osiyo, balki Sharq xalqlari madaniyati rivojida muhim rol o'ynagan folklor an'analari hamda marosimiy qadriyatlarning ham ijodkori hisoblanadi.

O'zbek tilini rivojlantirishda va tilimizning dunyo arenasidagi o'rnini belgilashda tilshunosligimizda olib borilayotgan keng miqyosidagi kuzatishlar, ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar muhim hisoblanadi.

Tilshunoslarimizning olib borgan kuzatishlari natijasida yuzaga kelgan ilmiy ishlar biz uchun boy va tuganmas xazinadir. Etnografizmlar xalqimizga xos bo'lgan milliy madaniyatni, o'ziga xos mentalitetni aks ettiradi. O'zbek tilshunosligida etnografizmlar tadqiqiga, asosan, XX asrning 70-80-yillarida kirishildi. Sobiq Ittifoq davrida xalq urf-odatlariga yetarli darajada e'tibor berilmasdan, ularning eskilik sarqiti deya baholanishi bu muammoga doir ilmiy tadqiqotlar doirasini ham cheklab qo'ygan.

Tadqiqot metodologiyasi.

M.Qaxarova "O'zbek etnografizmlarining sistemaviy tadqiqi"[7] nomli dissertatsiyasida etnografizmlarni lison nutq munosabati asosida sistemaviy tadqiq qilgan. Aynan etnografizm tushunchasi bilan bog'liq tilshunosligimizdagi dastlabki ilmiy tadqiqot hisoblanadi. O'zbek

tilidagi rasm-rusumlar bilan bog‘liq tushunchalarning nomlarini sistemaviy asosda maxsus o‘rganish ehtiyojidan kelib chiqib, turli urf-odatlar, marosimlar bilan bog‘liq tushunchalarni muayyan mikromaydonga birlashtirish va ularni semik jihatdan tahlil etish o‘ziga xos ahamiyatga ega. Etnografizmlarning ichki tuzilishi va tuzilish birliklari o‘rtasidagi xilma-xil munosabatlarni ochish ham hozirgi o‘zbek tilshunosligi uchun katta ahamiyatga ega.

Milliy madaniyatimiz ko‘zgusi sifatida qaraladigan bunday so‘zlarni o‘rganishda Mahmud Sattorning “O‘zbek udumlari” deb nomlanuvchi asari ham qimmatli ahamiyatga egadir. Etnografizmlarga oid ilmiy izlanishlarda ushbu asarga yetarlicha tayanilgan va yaratilgan tadqiqotlarning asosi shu asar bilan bog‘liq, deb bimalol ayta olamiz. Tadqiqotchi to‘ylarning xalq hayotida muhim ekanligini ta’kidlagan holda ularning quyidagi turlarini bayon qilib o‘tadi: beshik to‘y, muchal to‘y, hovli to‘y, sunnat to‘y [10; 103].

Bu turlar, albatta, bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Bularni bunday asosda bo‘lish ham aslan shakliy, mazmunan esa barcha to‘ylarda uning ishtirokchilari shod va xursand kayfiyatda bo‘ladi.

Etnografizmlarni tilshunoslikning yangi talablari asosida tadqiq etish va o‘rganish borasida oxirgi o‘n yillikda bir qator ilmiy ishlar yaratildi va bu yo‘nalishdagi izlanishlar davom ettirilmoqda. N.Mirzayev, Y.Bobojonov va A.Jo‘raboyev kabi olim arning etnografizmlarni o‘rganish bilan bog‘liq ishlarida dialektalogik va etnolingvistik tamoyillar ustuvor hamda tavsifiy xarakterga ega bo‘lsa, oxirgi yillarda sistem [7], leksikografik[3], antropotsentrik[11], semantik [8] sathdagi bir qator ilmiy tadqiqotlar yakunlandi. Shuningdek, dialektal maqol va matallar bilan bog‘liq etnografizmlarni o‘rganishga doir[12] hamda Shimoliy Afg‘onistonda yashovchi o‘zbeklar to‘y marosimlariga aloqador [9] ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Umuman aytganda, bu tadqiqotlarda o‘zbek tili qatlamidagi u yoki bu sheva tarkibidagi etnografik leksikani ajratib olib, uning genezisi, tarixiy taraqqiyoti tufayli yuz bergan leksik-semantik xususiyatlarini aniqlash bo‘yicha fikr-mulohazalar bildirib o‘tilgan.

Natijalar va muhokama

R.Kasimova “O‘zbek to‘y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi” nomli filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida “etnografizm” termini, uning mohiyati va qo‘llanishi, uni tarjimada berish muammolari haqida fikr yuritadi. Shuningdek, xalqimizning moddiy-madaniy, ma’naviy-madaniy hayoti bilan bog‘liq etnografizmlar, o‘z va o‘zlashgan qatlamga mansub etnografik dialektizmlar, lakunalarning lingvokulturologik qiyosi, xorijiy tillarga tarjima qilish usullari va uning o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy tahlil qilingan.

O‘zbek tilida uchraydigan fotiha, sunnat, g‘assol, mayit, janoza, hayit, nikoh va boshqa bir qator so‘zlar arabcha, o‘zbek etnografik leksikasiga o‘zlashtirib olingan. Ular diniy-e’tiqodiy tushunchalar, motam va to‘y, mavsumiy marosimlar bilan bog‘liq voqea-hodisalarni nomlaydi. Marosim va e’tiqodiy tushunchalarni ifodalovchi etnografizmlar, ko‘pincha, turkiy so‘zlar bilan ham birga qo‘llanadi. Masalan, *mozorboshi*, *o‘g‘ilto‘y*, *kelinsalom* kabi [6;24].

R.Kasimova fikricha, etnografik dialektizm – ma’lum bir hududda yashovchi kishilargagina tushunarli bo‘lgan shevadagi etnografik lug‘aviy birlik. Bunday lug‘aviy birliklarni dialektizmlar bilan aralashtirib yubormaslik zarur. Har qanday dialektizm

etnografizm bo‘lavermaydi. Etnografizmlar dialektizmlar tarkibida o‘rganiladi, biroq etnografizm tarkibiga barcha dialektizmlarni ham kiritib bo‘lmaydi [6,20].

Etnografizmlarni monografik planda tadqiq etish lingvistik birliklarning o‘zaro munosabatini ochishga, ularni maydon sifatida o‘rganishga qulay imkon yaratadi. O‘zbek tilidagi rasm-rusumlar bilan bog‘liq tushunchalarning turli urf-odatlar, marosimlar bilan bog‘liq tushunchalarni muayyan nomlarini sistemaviy asosda maxsus o‘rganish ehtiyojidan kelib chiqib, mikromaydonga birlashtirish va ularni semik jihatdan tahlil etish o‘ziga xos ahamiyatga ega. Etnografizmlarning ichki tuzilishi va tuzilish birliklari o‘rtasidagi xilma-xil munosabatlarni ochish ham hozirgi o‘zbek tilshunosligi uchun katta ahamiyatga ega.

Shuni ta’kidlash lozimki, o‘zbek tilshunosligida etnografizmlar tadqiqi to‘la amalga oshirilgan deyish mushkul, ushbu yo‘nalishda qilingan ilmiy ishlar sanoqli. Ta’kidlash o‘rinliki, etnografik leksika mavzu va hajm jihatidan juda keng. To‘y marosimlariga oid etnografizmlar alohida o‘rganishni taqozo etadi. O‘zbek to‘y marosimlarini o‘rgangan H.Ismoilov o‘zbek to‘y marosimlarini quyidagi ma’noviy guruhlariga ajratadi:

- muhim sana bilan bog‘liq to‘ylar (tug‘ilish to‘yi, beshik to‘yi, soch to‘yi va boshq.);
- sunnat to‘ylari, yigitlik to‘ylari (yigitlik oshi, mo‘ylov to‘yi);
- nikoh to‘yi (qiz ko‘rish, non sindirish, to‘qqiz taboq);
- to‘y bilan birga o‘tkaziladigan marosimlar (ijob to‘yi, qiz oshi);
- to‘ydan so‘ng o‘tkaziladigan marosimlar [5;25].

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘zbek nikoh to‘yi marosimi folklorini to‘plash, ilmiy o‘rganish va nashr etish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilgan. To‘y qo‘shiqlarining o‘ziga xos badiiy xususiyatlari va janriy tabiati M.Alaviya, B.Sarimsoqov, O.Safarov, M.Jo‘rayev, S.Davlatov, N.Quronboyeva, O.Ismonova, L.Xudoyqulova kabi folklorshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgan. G.P.Snesarev, N.P.Lobacheva, K.Poniyozov, T.Qilichev, G.Tosheva, A.Ashirov kabi etnograflarning tadqiqotlarida esa o‘zbek nikoh to‘yi marosimi tarkibidagi udumlarning tarixiy ildizlari va ijtimoiy funksiyasi to‘g‘risida keng ko‘lamli ma’lumotlar berilgan.

An’anaviy folklor janrlari va marosimiy qadriyatlar tizimining lokal xususiyatlarini o‘rganish borasida muayyan hududlar, xususan, Qashqadaryo, Xorazm, Buxoro, Jizzax, Surxondaryo va Farg‘ona vodiysi xalq og‘zaki ijodi materiallari asosida amalga oshirilgan izlanishlar, ayniqsa, samarali bo‘ldi. O‘zbek nikoh to‘yi marosimi janrlarining hududiy-lokal jihatlarini birinchilardan bo‘lib o‘rganishga kirishgan professor O.Safarov Buxoro va Navoiy viloyatlarining ayrim tumanlaridan yozib olingan materiallar asosida ilk tadqiqotlarni chop etdi. B.Raxmanov tomonidan esa “Surxandaryo etnografizmlarining lingvomadaniy tadqiqi”[13], A.Xonxujayeva tomonidan “Tojik tilining to‘y va motam marosimlariga oid etnografik leksikasi”(Samarqand lahjasi asosida) [4] tadqiqotlari yaratildi.

Har qanday millat madaniyatini uning urf-odati, an‘analari va qadriyatlaridan ajratgan holda tassavvur etib bo‘lmaydi. Etnografik leksika nomi ostida birlashgan etnografizmlarni o‘rganish milliy urf-odat va qadriyatlarni tadqiq etishda ahamiyatli. Urf-odatlar muayyan xalqning o‘ziga xosliklarini namoyon etadi, shu jihat bilan tilshunoslik uchun muhim hisoblanadi.

Yana bir etnografizmlarni tadqiqiga bag‘ishlangan muhim ishlardan biri bu N.Amonturdiyevning “Surxondaryo etnografizmlarining leksikografik xususiyatlari”[3] nomli dissertatsiya ishi hisoblanadi. Ilmiy ishda, asosan, Surxondaryo aholisi nutqida uchraydigan etnografik birliklar lug‘atda berilishining nazariy asoslarini takomillashtirish va “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da etnoleksika ko‘lamini kengaytirish maqsad qilib olingan. Tadqiqot ishining III bobida “Surxon etnografik mavzuiy izohli lug‘ati”ni tuzish va unda etnografizmlarni berish masalasi ilgari suriladi. Bobda dehqonchilik va chorvachilik etnografizmlari kichik tematikaga bo‘linib, dehqonchilikka va chorvachilikka oid etnografizmlar sanab o‘tiladi. Shuningdek, tadqiqotda o‘zlashma etnoleksemalarning etimologiyasi haqida ham qimmatli ma’lumotlar keltirilgan.

O.Nurjonov Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalariga oid etnografizmlarni antropotsentrik tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqot olib boradi [13]. Olim obyekt sifatida Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalariga oid etnografizmlarni tanlaydi. O.Nurjonov ishining yutug‘i – etnografizmlarni tadqiq etishda tarixiy-genetik jihatiga ko‘proq urg‘u berganligidadir. Shuningdek, o‘rganilayotgan hududdagi etnografizmlarni yondosh shevalar va qardosh turkiy tillar bilan aloqadorligini tekshirishga harakat qilgan. Tadqiqot objekti qilib olingan hududdagi noyob dialektal etnografizmlarni turlashga va tasniflashga harakat qilgan.

D.Ashurov bu borada quyidagicha fikr bildiradi: “Etnografizmlarni o‘rganish tilshunoslik, etnografiya, folklorshunoslik, arxeologiya va madaniyatshunoslik fanlari hamkorligida amalga oshirilgandagina kutilgan natijalarga to‘laqonli erishiladi”[2; 44].

Xulosa

Faqat etnopsixologik tadqiqotlar bilangina biz tariximizning keyingi davrida xalqimiz ruhiyati va xulq-atvorida paydo bo‘lgan loqaydlik, boqimandalik, mas’uliyatsizlik, millatparvarlik va vatanparvarlik tuyg‘ularidan uzoqlashish kayfiyatlari, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning sustligi kabi salbiy xislatlarning vujudga kelganlik sabablarini ochishimiz, jonkuyarlik, tashabbuskorlik, vatanparvarlik va boshqa shu kabi fazilatlarni rivojlantirishning yo‘llarini topishimiz mumkin. Jahon tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, inglizlardagi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqqo‘llik hislati, nemislardagi o‘ta mas’uliyatlilik va o‘ziga ishonch hislari, yaponlarning millatparvarligi va jamoa manfaatini e‘zozlashlari, fransuzlardagi doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilish bu xalqlar yashayotgan yurtlarni dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlarga aylantirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 274 б.
2. Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) дисс. – Наманган, 2021. – Б. 44.
3. Амонтурдиев Н.Р. Сурхондарё этнографизмларининг лексикографик хусусиятлари: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) дисс. – Гулистон, 2021. – 137 б.

4. Хонхужаева А. Тожик тилининг тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси (Самарқанд лаҳжаси асосида): Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Самарқанд, 2009. – 50 б.
5. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 25 б.
6. Қасимова Р. Ўзбек тўй ва мотам маросим фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – 24 б.
7. Қаҳарова М. Ўзбек этнографизмларининг системавий тадқиқи: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2009. – 123 б.
8. Курбаназарова Н. Сурхондарё воҳаси тўй маросими этнографизмларининг семантик табиати ва лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) дисс. – Термиз, 2021. – 34 б.
9. Muhammad Humayun Nadim. Shimoliy Afg‘oniston o‘zbeklari to‘y marosim etnografizmlarining tizimiy va leksikografik xususiyatlari: PhD dissertatsiya. – Termiz, 2021. – 192 б.
10. Саттор Маҳмуд. Ўзбек удумлари. – Тошкент: Чўлпон, 2007. – 103 б.
11. Нуржонов О.Э. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари этнографизмларининг антропоцентрик тавсифи: PhD дисс. – Нукус, 2021. – 157 б.
12. Омонтурдиев А., Раҳмонов Б. Сурхондарё диалектал-этнографик мақолларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Илм зиё заковат, 2019. – 10 б.
13. Raxmanov B. Surxondaryo etnografizmlarining lingvomadaniy tadqiqi: PhD dissertatsiya. – Guliston, 2024. – 61 b.
14. Сафаров О. “Келин ўтирсин” ва “куёв ўтирсин” маросими қўшиқлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – №5. – 35–36 б.